

Микола КРАВЧУК,

к. ю. н., доцент, доктор права УВУ,
професор кафедри теорії права та
конституціоналізму, Заслужений юрист
України, почесний професор
Західноукраїнського національного
університету.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6962-1831>

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА – НЕОБХІДНИЙ І ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

У цій статті висвітлені різні підходи до визначення складного вольового процесу – тлумачення правових норм. Авторські варіанти підходів до розуміння цієї проблеми окреслили повну картину тлумачення права. Проведений детальний аналіз і оцінка тлумачення як різновиду державної діяльності, поряд з нормотворчою, правозастосовною, правоохоронною, контрольно-наглядовою тощо.

Автором підкреслено, що тлумачення правових норм охоплює два етапи: з'ясування (усвідомлення) – це перший і обов'язковий елемент тлумачення, який дає змогу зрозуміти зміст правової норми (внутрішній розумовий процес, що не виходить за межі свідомості інтерпретатора) і роз'яснення (інтерпретація) – це викладення сенсу і змісту державної волі та вираження її для інших суб'єктів. Подане пояснення двоякої назви етапів тлумачення: тлумачення (усвідомлення) і тлумачення (інтерпретація). Розкрито об'єктивну необхідність тлумачення норм права та зазначені їх різновиди, особливо акцентовано увагу на змісті офіційного поділяється на нормативне (загальне) і казуальне (індивідуальне тлумачення, що) та неофіційного тлумачення, яке має такі різновиди як доктринальне (наукове) тлумачення, систематизоване і несистематизоване тлумачення, компетентне (професійне) тлумачення та буденне (повсякденне). Охарактеризовані способи тлумачення норм права та підкреслені особливості граматичного способу тлумачення, логічного, історично-політичного, телеологічного (цільового), спеціально-юридичного різновидів тлумачення. Розкрито зміст тлумачення за обсягом, що поділяється на: буквальне, розширене, обмежувальне тлумачення. Дано визначення актів тлумачення норм права (інтерпретаційних актів) та проведено їх класифікацію. У статті використані методи: порівняльно-правовий (асоціативний), формально-юридичний (догматичний), функціональний, аналізу, синтезу, системно-структурний, тлумачення змісту правових норм (інтерпретаційний), синергетичний та інші методи.

Ключові слова: Тлумачення правових норм, тлумачення з'ясування (усвідомлення), тлумачення роз'яснення (інтерпретація), офіційне та неофіційне тлумачення.

Kravchuk M. V.

Interpretation of law – a necessary and important element of the law implementation process

This article highlights various approaches to defining the complex volitional process of the interpretation of legal norms. The author's approaches to understanding this issue provide a comprehensive picture of legal interpretation. A detailed analysis and assessment of interpretation are conducted as a specific type of state activity, alongside law-making, law enforcement, law protection, control and supervision, etc.

The author emphasizes that the interpretation of legal norms encompasses two stages: clarification (cognition) – the primary and mandatory element of interpretation that allows for understanding the content of a legal norm (an internal mental process confined to the consciousness of the interpreter) – and explanation (interpretation) – the articulation of the meaning and content of the state will and its expression for other subjects. An explanation of the dual nomenclature of these stages is provided: interpretation (cognition) and interpretation (explanation). The objective necessity of interpreting legal norms is revealed, and its types are specified. Particular emphasis is placed on the content of official interpretation, which is divided into normative (general) and casual (individual), as well as unofficial interpretation, which includes varieties such as doctrinal (scientific), systematic and non-systematic, competent (professional), and mundane (everyday) interpretation.

The article characterizes the methods of interpreting legal norms and underscores the specifics of grammatical, logical, historical-political, teleological (purposeful), and special-legal varieties of interpretation. The content of interpretation based on scope is disclosed, categorized into literal, extensive, and restrictive interpretation. Finally, the

definition of acts of interpretation of legal norms (interpretative acts) is provided, and their classification is conducted. This article employs the following methods: comparative legal (associative), formal legal (dogmatic), functional, analysis, synthesis, systemic-structural, interpretation of the content of legal norms (interpretative), synergistic, and other methods.

Keywords: Interpretation of legal norms, interpretation-clarification (cognition), interpretation-explanation, official and unofficial interpretation.

Постановка проблеми. Перш ніж застосувати ту чи іншу норму права необхідно з'ясувати її реальний зміст, а в деяких випадках і роз'яснити.

На думку М. І. Козюбри: «Ступінь володіння правилами, прийомами і навиками тлумачення – це показник рівня загальної ерудиції, професійної підготовленості юриста, його правової культури. Невипадково в розвинених правових державах воно (тлумачення) завжди було і залишається одним із визначальних напрямів підготовки юристів» [1, с. 247].

За словами П. М. Рабіновича: «Грунтовне засвоєння теоретичних положень щодо тлумачення юридичних норм становить одну з необхідних умов правильного з'ясування змісту таких норм як при їх вивченні (зокрема, у процесі правничої освіти), так і при їх застосуванні або ж реалізації. Знання загальної теорії тлумачення права слугує інтелектуальною базою для практичного оволодіння різноманітними методами, способами, прийомами встановлення точного змісту (смыслу) законів, підзаконних нормативно-юридичних актів, а також інших джерел об'єктивного юридичного права. Отже, знання цієї проблематики мають прямий «вихід» на юридичну практику, вони здатні позитивно впливати на неї, а тому є неодмінним показником належного рівня фахової підготовки юриста» [2, с. 180].

За твердженням авторського колективу: «Тлумачення права, взятє в єдності його змісту (з'ясування і роз'яснення) виражається у встановленому акті, який служить оболонкою процесу пізнання й пояснення змісту правових норм. Звідси тлумачення можна визначити як інтелектуально-вольову діяльність, щодо з'ясування і роз'яснення змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка знаходить відображення в особливому акті. Більш глибокий аналіз дозволяє охарактеризувати тлумачення права як своєрідний фактор правової культури, момент існування і розвитку права, необхідну умову правового регулювання» [3, с. 475].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ця проблематика знайшла опрацювання у наукових розробках сучасних вчених, зокрема : М. С. Кельмана, М. І. Козюбри, І. М. Ковалю, В. О. Котюка, О. С. Котухи, Н. М. Крестовської, Ю. М. Оборотова, С. М. Олейникова, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, О. В. Сурілова та ін. Однак повноцінного, широкомасштабного висвітлення ця проблематика так не здобула.

Мета дослідження. Враховуючи вагомість і значущість теми тлумачення правових норм та стан її розробки, автор ставить перед собою завдання здійснити повномасштабне дослідження поняття тлумачення правових норм, детально з'ясувати об'єктивну необхідність в тлумаченні правових норм, більш повно охарактеризувати види і способи тлумачення правових норм, дати оцінку тлумаченню права як одному із важливих видів державної діяльності поряд із нормотворчою, правозастосовною, правоохоронною, контрольно-наглядовою тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. За твердженням О. Ф. Скакун: «Тлумачення норм права (інтерпретація норм права) – інтелектуально-вольова пізнавальна діяльність, що полягає у встановленні точного змісту (смыслу) норм права і здійснюється за допомогою способів (приймів) з метою правильного їх застосування та безпосередньої реалізації» [4, с. 441].

На думку М. С. Кельмана та його співавторів: «Тлумачення – це складний вольовий процес, спрямований на з'ясування обсягу та точного змісту, який вміщений у нормі права і роз'яснення для інших» [3, с. 473].

За твердженням Н. М. Оніщенко: «Під тлумаченням норм права слід розуміти діяльність органів держави, посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян, спрямовану на встановлення змісту норм права, на розкриття вираженої в них волі соціальних сил, що знаходяться при владі» [5, с. 468].

На думку авторів Великої української юридичної енциклопедії: «Тлумачення правових актів – це діяльність із з'ясування та роз'яснення змісту (смыслу) правового акту з метою правильних його реалізації та застосування» [6, с. 785].

Як слушно наголошував О. В. Сурілов, тлумачення юридичних законів в широкому розумінні – це багатозначне слово. Змістовно воно охоплює такі явища, як то правові знання, освіта, мислення, емоції, по-

чуття, відношення людини до правових явищ. Всі ці, так би мовити, інгредієнти, взаємодіють між собою, проникають один в одного. Між ними нема чіткого визначеного «водорозділу». Так, правові знання набуваються шляхом їх сприйняття. Цей же процес відбувається і при осмисленні нормативних актів, в процесі якого неодмінно беруть участь почуття і емоції. Сприймаючи закон розумом, людина завжди визначає своє відношення до нього, вона його схвалює чи засуджує, вважає справедливим чи несправедливим, соціально доцільним чи недоцільним [7, с. 192–193].

Отже, узагальнюючи такі підходи, можемо стверджувати, що тлумачення права – це складна і багатогранна вольова діяльність різних суб'єктів, що представляє собою інтелектуальний процес, спрямований на усвідомлення і роз'яснення різноманітних правових явищ [8, с. 260].

За стадійністю тлумачення норм права включає два послідовних процеси: *усвідомлення (з'ясування)* – перший і обов'язковий елемент тлумачення, який дає змогу зрозуміти зміст правої норми. Це внутрішній інтелектуальний процес, що не виходить за межі свідомості інтерпретатора; *роз'яснення (інтерпретація)* – це викладення сенсу і змісту державної волі та вираження її для інших суб'єктів [8, с. 260].

Чому два процеси включаються до змісту тлумачення? Так, деякі автори вводять у науковий обіг таке поняття як «усвідомлення» замість «з'ясування», (В. В. Копейчиков). Яременко В. у своєму тлумачному словнику пояснює так: «усвідомлювати» – осягати розумом, сприймати свідомо, розуміти значення, сенс чого-небудь, осмислювати, брати до тями. «З'ясовувати» – досліджувати, робити ясним, зрозумілим що-небудь, вияснити, пояснювати що-небудь. Отже, виходячи з цього, можна надати перевагу терміну «усвідомлювати».

На думку М. С. Кельмана: «На відміну від інших видів тлумачення, тлумачення права – особлива діяльність, його специфіка обумовлена цілою низкою факторів: *по-перше*, ця діяльність пов'язана з інтерпретацією не довільних письмових джерел, а правових актів. Об'єктом її є право – специфічна діяльність, яка наділена особливими ознаками, властивостями, принципами функціонування; *по-друге*, тлумачення в праві має за мету реалізацію правових приписів; *по-третє*, в установлених законом випадках ця діяльність вчиняється компетентними державними органами; *по-четверте*, реалізація тлумачення, коли йому необхідно надати обов'язкового значення, закріплюється у спеціальних правових (інтерпретаційних актах) [3, с. 475].

У правничих джерелах зустрічаються й альтернативні визначення, які автором були опрацьовані і систематизовані у навчальному посібнику:

«Тлумачення права – це спеціальна діяльність офіційних і неофіційних суб'єктів суспільних відносин, яка спрямована на з'ясування і роз'яснення змісту і знання нормативно-правових актів, понять, термінів і може бути виражена в інтерпретаційних актах».

«Це складне явище, яке має інтелектуально-вольовий характер і спрямоване на пізнання і пояснення змісту права. Цей термін означає переклад його абстрактних велінь на зрозумілу і доступну мову більш конкретних понять і висновків».

«Правильне тлумачення правових норм необхідне для всіх форм реалізації правових норм – при додержанні, використанні, виконанні і особливо при застосуванні норм права. Дуже важливим є тлумачення правових норм в процесі правової пропаганди і правового виховання».

«Тлумачення покликане забезпечити повну і всебічну реалізацію норм права в ході діяльності державних органів (органів виконавчої влади, прокуратури, правосуддя) та при виконанні своїх юридичних обов'язків і використанні своїх юридичних прав громадянами та їх об'єднаннями» [8, с. 261].

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що тлумачення забезпечує єдність розуміння і використання, застосування правових норм на усій території, де поширюється їхня дія, забезпечує законність та правопорядок у просторі суспільного життя».

За твердженням О. Ф. Скакун: «Тлумачити норми права можуть усі, але тлумачна діяльність уповноважених суб'єктів права є правою формою здійснення функцій держави разом з нормотворчою, правозастосовною, правоохоронною, контрольно-наглядовою тощо. У деяких уповноважених органів (наприклад у Конституційного Суду України) тлумачення норм права є провідною функцією» [4, с. 442]. Тобто держава спеціально створює органи, для яких тлумачення права – основна діяльність. До речі, необхідно підкреслити, що до реформи 2016 року Конституційний Суд України був уповноважений офіційно тлумачити Конституцію України та закони України. Однак Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII від 02.06.2016 внесено зміни до Конституції України. Чинна редакція статті 147 передбачає, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та в передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює

офіційне тлумачення Конституції України. Таким чином, після 2016 року Конституційний Суд може надавати офіційне тлумачення лише Конституції України» [11, с. 30].

У попередніх авторських працях уже проведено аналіз причин, які зумовлюють необхідність тлумачення норм на практиці, зокрема.

невідповідність юридичних норм фактичним умовам життя. Так, в житті можуть виникати відносини, які не існували або не були помітними на момент видання певної правової норми, але при потребі правового регулювання вони підпадають під її дію (наприклад виникнення різновиду хуліганства – радіо хуліганства, на яке в результаті тлумачення розповсюджується норма ст. 296 КК України);

юридичні норми часто містять спеціальну правову лексику, поняття, визначення, які мають багатозначний характер. Отож, людині, яка не має правничої підготовки складно визначити сутність понять «необхідна оборона», «крайня необхідність», «джерело підвищеної небезпеки», «сервітут» тощо;

в нормах права законодавець використовує оціночні поняття, що вказують на соціальну оцінку певних явищ, тож-бо без спеціальних знань важко визначити, які дії є «особливо жорстокі», що означає «злісне хуліганство», «істотна шкода», «тяжкі наслідки», «великі розміри» і т.д.;

інколи воля законодавця знаходить свій вираз занадто схематично, трапляється недбалість, нечіткість, недогляд правотворчих органів при формулюванні своїх думок у нормах права, тому встановити їх зміст можливо тільки завдяки тлумаченню;

буває й так, що необхідність тлумачення норм права виходить із змісту самого нормативно-правового акту, коли в нормі використовують слова чи вирази, що вказують на продовження переліку на кшталт «і т. д», «інші», «тощо». В таких випадках встановити межі цього переліку, визначити істинне значення норми можливо лише за допомогою тлумачення [8, с. 262].

Дуже близькою до авторської є позиція О. Ф. Скакун, яка об'єктивну необхідність тлумачення права вбачає у таких обставинах [4, с. 442–443]:

По-перше, абстрактна (загальна) форма викладення норм права, її невідповідність конкретним, фактичним обставинам життя. Викладена в нормативних актах узагальнююча модель правової поведінки потребує її конкретизації у певному випадку, тобто суб'єкт права після осмислення норми права мусить знайти те конкретне, що закладалося в неї суб'єктом нормотворчості, інакше він не зможе змоделювати свою майбутню поведінку.

По-друге, системність викладення норм права, що потребує розкриття обсягу змісту норми права у зв'язку з нормами, закріпленими в приписах цього ж нормативного акта чи інших актів. Особливо така потреба виникає за відсильного чи бланкетного способів викладення норм права, коли їх зміст не збігається з текстом припису нормативного акта.

По-третє, складність та невизначеність термінів, що визначають спеціальні юридичні поняття. Термін а) може бути вузьким або ширшим за поняття; виражатися різними словами («зобов'язаний», «впливає», «слід» та ін. б) може містити правові застереження, що змінюють обсяг норм права («як правило», «за винятком», «як мінімум», «окрім випадків», «маючи на увазі», «при необхідності», «незалежно від того»); в) може містити оцінювальні поняття і визначення («тяжкі наслідки», «малозначні діяння»). У такому разі потрібний пошук змісту правового поняття, яке не знайшло адекватного визначення в нормативно-правовому акті. Завдяки тлумаченню досягається ступінь відповідності вжитого терміна змісту правового поняття.

По-четверте, прогалини і колізії в нормативно-правових актах, що спостерігаються у випадках неповного охоплення юридичними нормами фактичних умов життя або наявності суперечностей між нормами різних нормативних актів. Офіційне тлумачення дає можливість заповнити прогалини та подолати колізії.

По-п'яте, зміни в розвитку суспільних відносин, коли затребуваною стає вимога з'ясувати волю законодавця не на момент видання норм права, а відповідно до сучасних умов.

Як підкреслив П. М. Рабінович: «Об'єктивна необхідність тлумачення зумовлюється насамперед тим, що юридичні норми формуються за посередництвом зазвичай вкрай загальних, абстрактних понять, а також нерідко полісемічних, багатозначних слів (термінів), які різними суб'єктами, та ще за різних умов, можуть розумітися досить неоднозначно. Для того, аби запобігти чи подолати таке «різночитання» юридичних норм, якраз і потрібно вдаватися до певних видів, способів правотлумачення, котрого не можна уникнути при застосуванні будь-якої юридичної норми. Тому, окрім її з'ясування – обов'язкової стадії правозастосування, може виникати потреба ще й у роз'ясненні суб'єктам правозастосування і правореалізації належного змісту (смыслу) такої норми» [2, с. 180].

Щодо способів тлумачення, то С. М. Олейников визначив їх як сукупність прийомів аналізу змісту нормативно-правових актів [9, с. 374].

На думку Н. М. Оніщенко «За допомогою прийомів тлумачення досліджується норма права, інтерпретатор пізнає її зміст, отримує певне уявлення про норму. Знання таких прийомів запобігає помилкам, поверхневому і однобічному усвідомленню змісту норми, допомагає виробити правильний підхід до їх аналізу. Прийоми тлумачення доповнюють і обумовлюють один одного. Вони дають позитивні результати лише при їх використанні у сукупності. Усвідомлюючи зміст і соціальне призначення правової норми, інтерпретатор досліджує: саму норму; її правові зв'язки – взаємовідносини з іншими юридичними приписами і правовими принципами; її позаправові зв'язки з іншими суспільними явищами» [10, с. 271].

Тож-бо, тлумачення-з'ясування, це так би мовити тлумачення «для себе», за способами поділяється на такі різновиди: *філологічне* (текстове, лінгвістичне, граматичне): з'ясування змісту (смыслу) правового акту шляхом аналізу його тексту, використання законів філології, літературознавства. Цей спосіб тлумачення охоплює усвідомлення окремих слів і термінів, граматичного і синтаксичного змісту всього речення, групи речень. Серед інших способів цей спосіб є первинним, оскільки правові норми існують тільки в мовній формі. *Систематичне тлумачення* засноване на знанні зв'язків юридичної норми з іншими нормами, з іншими правовими актами, з загальними нормативними концепціями, положеннями, з принципами права. Слід також проаналізувати в якому за юридичною силою акті (законі, указі, постанові) вони містяться, яке місце в цьому акті займають. Це і становить зміст систематичного тлумачення. *Історико-політичний спосіб тлумачення* має місце тоді, коли ми встановлюємо зміст норми права, виходячи із соціально-економічних і політичних умов ухвалення нормативно-правових актів. При цьому інтерпретатор посилається на факти, пов'язані з історією виникнення норм, які підлягають тлумаченню. *Телеологічне (цільове) тлумачення* виражається в аналізі суті правової норми шляхом з'ясування її мети. *Спеціальне-юридичне тлумачення* – з'ясування змісту норми, яка містить специфічну юридичну термінологію, розуміння конструкції норми з точки зору юридичної науки, правотворчої техніки, правозастосовчої практики. Таке тлумачення передбачає дослідження техніко-юридичних засобів і прийомів вираження волі законодавця, розкриває зміст юридичних понять, конструкцій, категорій. Тому, щоб правильно здійснити правову кваліфікацію обставин справи, дати їм юридичну оцінку, необхідно розкрити, як влучно вказує М.С. Кельман, своєрідність «мови» законів [3, с. 483–486].

Тлумачення-з'ясування має свої різновиди і за обсягом. Зокрема Н. М. Оніщенко підкреслила, що на основі результатів текстуального аналізу норми в сукупності з іншими прийомами, способами тлумачення, інтерпретатор надалі робить висновок: чи розуміти словесний вираз норми буквально, обмежувати або розширювати її зміст. У більшості випадків у процесі тлумачення зміст норми пояснюється як загальне правило, у точній відповідності до тексту нормативно-правового акта (буквальне тлумачення). Однак в окремих випадках може виникати невідповідність між дійсним змістом норми та її формулюванням, яка полягає в тому, що словесне формулювання буває вузьким чи ширшим, ніж думка, яку законодавець вклав у неї [10, с. 275]. Так, за твердженням Т. А. Занфірової та А. В. Айдинян за цим критерієм, тобто за обсягом, у теорії права розрізняють три види тлумачення: буквальне; обмежувальне; поширювальне (в деяких авторів - розширювальне) [11, с. 30].

Аналізуючи фактори, які впливають на адекватне розуміння норм права в ході їх застосування, О. В. Волошенюк розмежовує чотири види розширювального тлумачення норм права, й зокрема: «змістовно-фактичне, пов'язане з неможливістю урахування всіх фактичних обставин реального життя, з наявністю спеціальної термінології та недостатньо чітких юридичних формулювань; темпорально-фактичне, яке дозволяє адаптувати тексти нормативних документів до нових соціальних умов без внесення до них змін і доповнень; змістовно-правове, зумовлене співіснуванням під час тлумачення різних методологічних позицій, юридичних підходів, культурних традицій; темпорально-правове, що у процесі інтерпретації нормативно-правових розпоряджень враховує зміну протягом певного часу ціннісних засад права, розглядає нормативні тексти з позицій концепції “живого права”» [12, с. 84], що має цілком логічне підґрунтя.

За юридичними наслідками, до яких призводить роз'яснення, розрізняють офіційне і неофіційне тлумачення [3, с. 477; 8, с. 266–267].

Офіційне тлумачення дає уповноважений на те суб'єкт – державний орган, посадова особа – у спеціальному акті, що має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують ці норми. Офіційне тлумачення правових норм за характером і юридичними наслідками поділяють на два види – нормативне (загальне) і казуальне (індивідуальне) [3, с. 477; 8, с. 266].

Нормативне тлумачення буває аутентичне, легальне і відомче. *Аутентичне тлумачення* здійснює орган, який створив цю норму (автор). Воно є найбільш компетентним і авторитетним, оскільки орган, який створив правову норму, може найбільш повно розкрити її зміст. *Легальне тлумачення* – це тлумачення дає спеціально на те уповноважений орган. *Відомче тлумачення* – здійснюється керівництвом того чи іншого міністерства (відомства).

Казуальне тлумачення – це таке тлумачення, коли норми права роз'яснюються щодо конкретної справи, конкретного випадку. Воно поширює свою дію тільки на конкретну ситуацію. Може поділятися на судове та адміністративне [3, с. 478; 8, с. 267].

Неофіційне тлумачення норми права – це тлумачення, суб'єктами якого можуть бути громадяни, вчені-юристи, юристи-практики, наукові організації, громадські об'єднання тощо. Воно в жодному разі не має юридичної сили. Неофіційне тлумачення поділяють на доктринальне тлумачення (науково обгрунтоване тлумачення як знаходить свій вияв у статтях, монографіях, наукових коментарях і суттєво впливає на правотворчу та правозастосовчу діяльність; професійне тлумачення (компетентне) та повсякденне (буденне, емпіричне) тлумачення.

«Особливого значення тлумачення права набуває в процесі правозастосовчої діяльності, оскільки від точного встановлення сенсу правових приписів значною мірою залежить правильність вирішення юридичних справ. У процесі правозастосовчої діяльності компетентні органи не тільки з'ясовують для себе сенс юридичних норм, але й надають в необхідних випадках роз'яснення їхнього змісту – як за власною ініціативою, так і за зверненням зацікавлених суб'єктів» [13, с. 229], стверджує Ю. О. Навроцька, і з цією думкою автор цілком погоджується.

Висновки. У цілому тлумачення як вид юридичної діяльності є основою забезпечення законності і значного підвищення ефективності правового регулювання, гарантує його дієвість і ефективність. Особливо зросла актуальність тлумачення права на сучасному етапі адаптації українського законодавства до норм європейського права. Саме в цих умовах тлумачення права має відігравати свою роль як важливий інструмент пізнання, реалізації та удосконалення права.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбра. Київ: Ваїте, 2016. 392 с.
2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. Львів : Край, 2017. 222 с.
3. Кельман М. С., Котуха О. С., Коваль І. М. Загальна теорія держави і права : підручник / за заг. ред. М. С. Кельмана. Тернопіль, 2018. 804 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : Підручник. 4-те вид., стереотипне. Київ : Алерта, 2021. 528 с.
5. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
6. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. О. В. Петришин (голова) та ін. : Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
7. Сурілов О. В. Теорія держави і права: Навч. посіб. Одеса : Астропринт, 1998. 224 с.
8. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : Навч. посіб. для студ. закл. вищ. освіти. 3-є вид. змін й допов. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. 524 с.
9. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей закладів вищої освіти] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, А. А. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришин. Харків : Право. 2002. 432 с.
10. Загальна теорія держави і права : (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
11. Занфірова Т. А., Айдинян А. В. Поширювальне тлумачення норм права в окремих рішеннях Конституційного Суду України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 30–33. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/4>.
12. Волошенюк О. В. Розширювальне тлумачення норм національного і міжнародного права. *Форум права*. 2024, № 1. С. 77–87. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10870771>.
13. Навроцька Ю. О. Тлумачення права як зміст інтерпретаційної діяльності: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 72: частина 1. С. 223–230. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.93>.

References

1. Koziubra, M. I. (Ed.) (2016). *Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk [General Theory of Law: Textbook]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Rabinovych, P. M. (2017). *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: Navch. posibnyk [Fundamentals of the General Theory of Law and State: Textbook]*. Lviv [in Ukrainian].
3. Kelman, M. S., Kotukha, O. S. & Koval, I. M. (2018). *Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk [General Theory of Law: Textbook]*. Ternopil [in Ukrainian].
4. Skakun, O. F. (2021). *Teoriia prava i derzhavy [Theory of law and state: Textbook]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Zaichuk, O. V. & Onishchenko, N. M. (Eds.) (2006). *Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs [Theory of State and Law. Academic Course]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia [Great Ukrainian Legal Encyclopedia]: u 20 t. (2016). T. 3 : Zahalna teoriia prava [Vol. 3: General Theory of Law]/ redkol. O. V. Petryshyn (holova) ta in. (Ed. Petryshyn O.).* Kharkiv [in Ukrainian].
7. Curilov, O. V. (1998). *Teoriia derzhavy i prava: Navch. posib. [Theory of State and Law: Textbook]*. Odesa [in Ukrainian].
8. Kravchuk, M. V. (2020). *Teoriia derzhavy i prava (oporni konspekty) [Theory of State and Law (reference notes)]*. Ternopil: ZUNU [in Ukrainian].
9. Tsvik, M. V., Tkachenko, V. D. , Bohachova, A. A., Petryshyn, O. V. et al. (2002). *Zahalna teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh spetsialnostei zakladiv vyshchoi osvity [General theory of state and law: Textbook for students of legal specialties of higher education institutions]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
10. Zaichuk, O. V. & Onishchenko, N. M. (Eds.) (2008). *Zahalna teoriia derzhavy i prava: (osnovni poniattia, katehorii, prav. konstruktii ta nauk. kontseptsii) [General theory of state and law: (basic concepts, categories, legal constructions and scientific concepts)]*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Zanfirova, T. A. & Aidynian, A. V. (2022). Poshyriuvalne tumachennia norm prava v okremykh rishenniakh Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Expanding interpretation of legal norms in individual decisions of the Constitutional Court of Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal Scientific Electronic Journal*, 1, 30-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/4> [in Ukrainian].
12. Volosheniuk, O. V. (2024). Rozshyriuvalne tumachennia norm natsionalnogo i mizhnarodnogo prava [Expanding interpretation of the norms of national and international law]. *Forum prava - Law Forum*, 1, 77–87. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10870771> [in Ukrainian].
13. Navrotska, Yu. O. (2022). Tumachennia prava yak zmist interpretatsiinoi diialnosti: zahalnoteoretychna kharakterystyka [Interpretation of law as the content of interpretative activity: general theoretical characteristics]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnogo Universytetu - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University, Seriya PRAVO*, 72 (1), 223–230. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.93> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.04.2026
Стаття прийнята до друку 27.05.2026
Опубліковано 31.08.2026